

Mirasından Mahrum Geçmiş: Aytmatov'un Savaş Sonrası Dünyasında Kültürel Hafıza Kaybı

Volkan SARI*

Öz

Bu çalışma, Cengiz Aytmatov'un *Gün Olur Asra Bedel*, *Elveda Gülsarı* ve *Beyaz Gemi* adlı eserlerini kültürel hafıza ve toplumsal travma kuramları bağlamında incelemektedir. Jan Assmann'ın kültürel bellek ve Pierre Nora'nın hafıza mekânları kavramlarıyla kuramsal temeli oluşturulan çalışmada, II. Dünya Savaşı sonrası Sovyetler Birliği'nin Orta Asya'daki kültürel asimilasyon politikalarının edebi anlatılardaki yansımaları analiz edilmiştir. Aytmatov'un anlatılarında mit, efsane ve folklorik öğeler; kültürel kimliğin aktarımı, unutmaya karşı direniş ve kolektif hafızanın korunması amacıyla işlevselleştirilmiştir. Mankurt motifi, ölen at simgesi ve geyik figürü, bu üç romanda kültürel hafıza kaybının ve kuşaklar arası kopuşun metaforları olarak öne çıkmaktadır. Eserlerde bireysel karakterlerin taşıdığı hafıza, baskıcı rejimlerin silmeye çalıştığı tarihsel kimliğe karşı bir direniş biçimi olarak değerlendirilmiştir. Sonuç olarak Aytmatov'un eserleri, Sovyet modernitesine karşı edebi bir hafıza mekânı ve kültürel direniş aracı olarak yorumlanmakta; kültürel belleğin ideolojik baskılara rağmen nasıl korunduğunu gözler önüne sermektedir.

Anahtar Kelimeler: Pierre Nora, Jan Assmann, Travma, Kültür, Orta Asya

A Disinherited Past: The Loss of Cultural Memory in Aytmatov's Post-War World

Abstract

This study examines Chingiz Aitmatov's novels *The Day Lasts More Than a Hundred Years*, *Farewell, Gulsary!* and *The White Ship* within the framework of cultural memory and trauma theory. Grounded in the theoretical concepts of Jan Assmann's cultural memory and Pierre Nora's lieux de mémoire, the study analyzes how the Soviet Union's post-World War II cultural assimilation policies in Central Asia are reflected in literary narratives. In Aytmatov's works, myth, legend, and folkloric elements are employed as functional tools for transmitting cultural identity, resisting forgetting, and preserving collective memory. The motifs of the mankurt, the dying horse, and the deer emerge in these three novels as metaphors for cultural amnesia and intergenerational disconnection. The memory carried by individual characters is interpreted as a form of resistance to the historical identity that repressive regimes attempt to erase. In conclusion, Aitmatov's works are interpreted as literary sites of memory and instruments of cultural resistance against Soviet modernity, revealing how cultural memory can be preserved despite ideological pressures.

Keywords: Pierre Nora, Jan Assmann, Trauma, Culture, Central Asia

Giriş

Türkler, İslamiyet öncesinden başlayarak, tarih boyunca Orta Asya'dan Kafkasya ve Karadeniz'in kuzeyine ve en batıda Macaristan'a kadar¹ geniş bir coğrafyada bulunmuşlardır. Yakın tarihte Türk dünyası açısından önem atfeden coğrafyaların başında Orta Asya gelmektedir. Özellikle Çarlık Rusya döneminden başlayıp Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin kuruluş ve dağılışına kadar olan dönem Orta Asya'daki Türk varlığı ve Türk kültürü açısından önemlidir. Gerek yaşanan siyasi gelişmeler gerekse Orta Asya Türk topluluklarının karşı karşıya kaldığı Sovyet politikaları bu önemi arttırmıştır. II. Dünya Savaşı, SSCB tarihinin dönüm noktalarından biridir. SSCB için kritik bir dönüm noktası olan II. Dünya Savaşı, aynı zamanda Orta Asya'da SSCB bünyesinde bulunan beş Türk devleti (Kırgızistan, Tacikistan, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan) için de bir dönüm noktasıdır. Çünkü SSCB'nin savaş öncesi yürütmüş olduğu politikalar zaman içerisinde ne kadar sertleşirse sertleşsin, savaş sonrasında bölgenin kültürel hafızasını tahrip etmek için en müsait ortamı bulmuştur.

Kültür, bir toplumun tarihsel ve toplumsal çerçevede yarattığı değerler ve uygulamalar bütünüdür. Kültürel öğe ve uygulamaların toplum tarafından devamlılığının sağlanması ise kuşaklar arası aktarım ile mümkündür. Bu aktarım eski kuşaklardan yeni kuşaklara doğru gerçekleşmektedir. Bu aktarım

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Batman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karşılaştırmalı Edebiyat Ana Bilim Dalı, volkansari00@gmail.com

¹ Çift ve Taşağıl 2022, 15.

esnasında kuşaklar arasında iletilen sadece belirli öge ve uygulamalar değil, aynı zamanda oluşumu uzun yıllar almış olan kolektif bir hafızadır. Bu kolektif hafıza totaliter rejimlerin yürüttüğü politikalar aracılığıyla ve büyük ölçekli doğal afet, savaş gibi kitlesel can kayıplarına sebebiyet veren olaylar neticesinde de tahrip olur. Ancak kültür konusunda asimilasyon politikası yürüten bir totaliter rejimin, II. Dünya Savaşı gibi, küresel bir savaştan muzaffer olarak ayrılması ve bu politikalarını -sertliğini kademe kademe arttırarak- devam ettirmesi ise yaşanan/ yaşanacak tahribatın boyutunu ileri seviyelere taşımaktadır.

Kültür her ne kadar belirli politikalar ile tahrip edilmeye çalışılsa da İsmail Gaspıralı örneğinde olduğu gibi² bu tahribata karşı fikirler ortaya atan, direnç gösteren kişilikler de ortaya çıkmaktadır. Buna ek olarak Orta Asya toplumlarının kimlik tanımlamasındaki temel unsurun Müslümanlık olması³ da kolektif bir direncin oluşmasına sebebiyet veren bir başka unsurdur. Bu kolektif direnç kimliksizleştirme politikasının yürütüldüğü din, dil, ulus kimliği gibi alanlarda ortaya çıkar. Örneğin Müslümanlığa dair değerlerin içinin boşaltılması ile yürütülen kimliksizleştirme çalışmaları ise Kırgız yazar Cengiz Aytmatov'un eserlerinde kendisine yer bulmuştur⁴. Bu bağlamda ele alındığında Cengiz Aytmatov sözlü gelenek ile Sovyet modernitesini birbirine bağlayan kilit bir edebi figür olarak ortaya çıkmaktadır.

Aytmatov anlatıları sözlü kültüre ait ögeler ile donatılmıştır. Eserlerinde SSCB'nin teknolojik ve sosyal gelişmelerini yansıtan Aytmatov, aynı zamanda yerel ögelere ve kültürel motiflere/ anlatılara da eserlerinde sık sık yer vermiştir. Yarattığı karakterler ile halk anlatılarındaki karakterler arasında benzerlikler oluşturarak toplumun kolektif hafızasında yer edinmiş anlatıları adeta maskeleyerek Sovyet çatısı altında eserlerinde ustaca işlemiştir. Örnek olarak Aytmatov'un *Gün Olur Asra Bedel* adlı eseri ele alındığında burada anlatılan bir halk hikâyesinde istilacı Juan-Juanlar tarafından bir işkence yöntemi aracılığıyla hafızası silinen ve efendisine itaat eden bir mankurt⁵ olan Jolaman'ın modern dünyadaki karşılığı yatılı okullarda büyüyen ve "modern Mankurt" olarak adlandırılan Sabitcan karakteridir⁶. Bir başka ifadeyle Aytmatov kaleme aldığı eserler ile Sovyetlerin "modern olmayan modernleşmesini"⁷ geleneksel anlatılar ile tenkit etmiştir.

Kolektif bilincin muhafaza edilmesi hususunda değinilmesi gereken noktalardan birisi de hafıza mekânlarıdır. Pierre Nora *Hafıza Mekânları* adlı eserinde hafıza mekânlarını "birçok boyuta sahip, önemli buluşma yerleri"⁸ olarak tanımlar. Hafıza mekânlarının yanı sıra hafıza ve tarih arasındaki ayrıma da değinen Nora 1989 yılında yayınlanan *Hafıza ile Tarih Arasında: Hafıza Mekanları (Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire)* adlı yazısında bu ayrımı aşağıdaki şekilde tanımlamıştır:

"Hafıza ve tarih, eş anlamlı olmaktan ziyade, esasen birbirlerine zıtlık içerisinde görünmektedirler. Hafıza, yaşamdır; onun adına temellenmiş toplumlar tarafından taşınır. Sürekli bir evrim içerisinde (..) yönlendirilmeye ve sahiplenilmeye karşı savunmasızdır; uzun süre uykuya yatabilir ve zaman zaman yeniden diriltilebilir. Öte yandan tarih ise artık var olmayanın her zaman sorunlu ve eksik şekilde yeniden inşasıdır. (...) tarih geçmişin bir temsidir."⁹

Bu alıntıya göre, hafıza toplumsal ve doğrudan iken, tarih arşiv belgelerine dayanan kendine mesafeli bir yorumdur. Buna ek olarak modern dünyanın getirmiş olduğu hız olgusunun hafıza ve tarih arasındaki

² Aksakal 2009, 24.

³ Şahin 2023, 42.

⁴ Şener 2023, 88.

⁵ **Mankurt:** ulusal kimlikten uzaklaşan, içinde bulunduğu topluma yabancılaşan, daha fazlası için bk. Mankurt <https://sozluk.gov.tr/>

⁶ Korkmaz 2016, 78.

⁷ Aksakal 2009, 28.

⁸ Nora 2022, 10.

⁹ Nora 1989, 8.

farkı açtığına değinen Nora, artık hafıza ortamları yerine kendisine anımsamaya dair anlamlar yüklenen hafıza mekânlarının ortaya çıktığını¹⁰ dile getirmiştir. Moderniteyle birlikte kollektif hafızanın canlı tutulduğunu belirten Nora, bu durumu aşağıdaki ifadeler ile açıklar:

“Genelleştirilmiş bir eleştirel tarih, kuşkusuz bazı müzeleri, bazı madalyonları ve anıtları — yani kendi çalışması için gerekli materyalleri — koruyacaktır; ancak onları bizim için hafıza mekânı yapan anlamdan arındıracaktır. Sonuçta, tamamen tarih nosyonu altında yaşayan bir toplum, tıpkı geleneksel bir toplum gibi, belleğini sabitleyecek böyle mekânları tahayyül edemez.”¹¹

Ayrıca müzeler, madalyonlar ve anıtlar gibi materyaller bir toplumun savaş sonrası travmalarını işlediği materyaller olarak ele alınır ve böylece bu travmalar kültürel hafızaya dâhil edilmiş olur. Hafıza mekânlarının bir diğer özelliği de ‘unutmayı engellemek’ ya da ‘unutulmuş olanı anımsatmak’ olarak tanımlanır. Nora, hafıza mekânlarının bu özelliğini şu şekilde tanımlar:

“Bir hafıza mekânının asıl varlık sebebi, zamanı durdurmak, unutmaya işini engellemek, nesnelerin durumunu tespit etmek, ölümü ölümsüzleştirmek, somut olmayı -altın, paranın tek hafızasıdır- göstergelerin en azın içinde anlamın en çoğunu kapsayacak şekilde somutlaştırmaktan ibaret olduğu doğrudur, ki zaten bunlara duyulan tutkunun nedeni de budur, hafıza mekânları, anlamlarının sürekli depresmesi ve dallarının önceden kestirilemez biçimde uzamasıyla sürekli dönüşüme açık olarak yaşarlar.”¹²

Bir başka ifadeyle kültürel hafıza unutmaya ve hatırlama politikaları aracılığıyla yeniden şekillendirilir ve hafıza mekânları anlam değişikliğine tabi tutulur. Bu bağlamda varılan sonuç ise hafıza kaybının bireysel bir unutkanlıktan ziyade kolektif düzeyde yaşanan bir unutmaya, bastırma, yeniden şekillendirme ve kültüre dair politik kararların bir sonucu olduğudur.

Bu çalışma, çalışmanın bu kısmına kadar gerçekleştirilen tespit ve tanımlamaların ışığında, Cengiz Aytmatov’un savaş sonrası anlatıları, kolektif hafızanın aşınmasını ve Sovyet yönetimi altında zorla unutmaya kültürel sonuçlarını dramatize edişini inceleyecektir. Bu incelemenin yapılması için Cengiz Aytmatov’un *Gün Olur Asra Bedel* (1980), *Elveda Gülsarı* (1963) ve *Beyaz Gemi* (1970) adlı eserleri seçilmiştir. Bu eserlerin seçiminde *Gün Olur Asra Bedel* özelinde Kazangap ve Boranlı Yedigey karakterlerinin sembolik analizleri, kültürel yabancılaşma ve hafıza kaybına dair metaforların bulunması, hafıza kaybı ve kopukluğun alegorik olarak anlatılması; *Elveda Gülsarı* özelinde geleneksel değerlerin kaybı ve göçebe mirasının parçalanması, ölen at motifi aracılığıyla hafıza ve yas kavramlarının ele alınması, kültürel travma ve nesiller arası uyumsuzluğa örnek teşkil etmesi; *Beyaz Gemi* özelinde ise tehlike altındaki kültürel hafızanın taşıyıcısı olarak çocuk kahramanın bulunması, unutmaya karşı direnişin araçları olarak mit ve folklorun kullanılması ve geri dönüşü olmayan kültürel kopuş karşısında umutsuzluk unsurlarının işlenmesi etkili olmuştur.

1. Kuramsal Çerçeve: Kültürel Hafıza Teorisine Genel Bir Bakış

Jann Assmann, Tonio Hölscher ile birlikte 1988 yılında editörlüğünü üstlendikleri *Kültür ve Bellek* (*Kultur und Gedächtnis*) adlı eserde yayınladığı ve 1995 yılında John Czaplicka tarafından İngilizceye çevrilen *Toplumsal Hafıza ve Kültürel Kimlik* (*Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität*) başlıklı yazısında kollektif hafıza ve kültürel kimlik arasındaki ilişkiyi Maurice Halbwachs ve Aby Warburg tarafından ortaya atılan teoriler ışığında incelemiştir. Assmann, Halbwachs ve Warburg’un teorilerindeki önemli noktanın “ırksal hafıza” olarak adlandırılan biyolojik unsurlara dayalı hatırlama olgusunun reddedilerek kollektif bilgi ile ilgili söylemlerin biyolojik bir çevreden kültürel bir çevreye kayması olduğunu belirtmektedir¹³. Assmann, insanların kuşaklar boyunca kendilerini koruyabilmek

¹⁰ Nora 2022, 19-21.

¹¹ Nora 1989, 9.

¹² Nora 2022, 39.

¹³ Assman ve Czaplicka 1995, 125.

maksadıyla kültürel hafızaya ihtiyacı olduğunu şu şekilde açıklar: “Nietzsche’ye göre, hayvanlar dünyasında genetik programlar türün devamını garanti ederken, insanlar doğalarını nesiller boyunca tutarlı bir şekilde sürdürebilmenin bir yolunu bulmak zorundadır. Bu sorunun çözümü ise kültürel hafıza ile sağlanır.”¹⁴. Bir başka ifade ile Assman’ın biyolojik unsurlara dayalı hatırlama olgusunun kültürel bir çevreye kaydırılmasını desteklemesi, insanların tutarlı bir kültürel aktarımı sağlayabilmesi maksadında yatmaktadır. Bu durumda Assman, aynı makalesinde, iletişimsel bellek ve kültürel bellek arasındaki ayrımı tanımlar. İletişimsel bellek, kolektif belleğin günlük iletişime dayanan unsurlarını içermektedir¹⁵. Ancak bu durum en fazla seksen ila yüz yıllık bir geçmişe kadar uzanmaktadır¹⁶. Bir başka ifadeyle iletişimsel bellek çok uzak bir geçmişe uzanamamaktadır ve günlük iletişim sonucunda yapılandırılmış bir bellek türüdür. Buna karşılık kültürel hafıza, iletişimsel hafızanın oluşturmaya başaramadığı sabitliği oluşturarak sürekli genişleyen geçmiş zaman içerisinde bir tutunma noktası oluşmasına olanak sağlar¹⁷. Böylece Assmann kültürel hafızayı “bir toplumun etkileşimli yapısı içinde davranışları ve deneyimleri yönlendiren tüm bilgileri kapsayan kolektif bir kavramdır ve bu bilgi, tekrarlanan toplumsal pratikler ve inisiyasyonlar yoluyla nesiller boyunca sürdürülür”¹⁸ şeklinde tanımlar.

Kültürel hafıza ve iletişimsel hafıza arasındaki ayrıma değinen Assmann, kültürel hafıza ile ilgili olarak da altı farklı özellik vurgulamıştır. Kültürel hafızayı oluşturan altı farklı özellik şunlardır:

- a) kimlik inşasına hizmet eder, olumlu ve olumsuz yönden ‘biz’ ve ‘öteki’ arasında ayrım yapar,
- b) yeniden inşa edicidir, geçmiş günümüz ihtiyaçları doğrultusunda yeniden anlamlandırılır,
- c) oluşmuş ve nesnelleştirilmiştir, aktarımını sağlayan sembol, ritüel vb. unsurlara sahiptir,
- d) kurumsallaşmıştır, kendisine dair unsurları taşıyan ve uygulayan kişileri vardır,
- e) normatiftir, değer ve önem sıralamasına sahiptir,
- f) refleksiftir, hem kendi içeriğini hem de bizzat toplumu yeniden değerlendirme yetisine sahiptir¹⁹.

Tüm bu değerlendirmelerin ışığında kültürel hafıza bir toplumun kendini tanıma, değerlerini yeniden anlamlandırma ve kültürel öğelerinin sürekliliğini sağlamasının bir yöntemidir. Bu açıdan ele alındığında toplumsal yapı ve yaşadığı değişimlerin anlaşılmasında kültür ve hafıza kilit bir role sahiptir.

Kültürel hafıza konusunda önemli olan eserlerden bir tanesi de Pierre Nora’nın 1989 yılında yayınlanan *Hafıza ile Tarih Arasında: Hafıza Mekanları (Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire)* adlı makalesidir. Pierre Nora bu makalesinde, Jan Assmann’ın aksine, doğrudan kültürel hafızaya değinmemiştir. Ancak yaptığı saptamalar ile dolaylı olarak kültürel hafıza konusuna değinmiştir. Nora, müze ve anıt gibi simgesel yerleri toplumun kültürel hafızasını muhafaza ettiği yerler²⁰ olarak nitelmiştir. Artık kültürel bellekte var olan kültür üretimi bu mekânlar aracılığı ile gerçekleşmektedir. Ayrıca Nora’nın “Hatırlama görevi, herkesi kendisinin tarihçisi yapar.”²¹ söylemi de Assmann’ın kimlik inşası ilkesi ile paralellik gösterir. Bir başka ifadeyle, bireyin kendisinin tarihçisi olması ile kültürel belleğin kimlik üretici işlevi, bireyler üzerinden gerçekleşmesi bakımından benzer doğrultuda ilerlemektedir. Nora’ya göre hafıza artık gelişigüzel olmaktan çıkıp ritüelleştirilmiştir. Nora bu durumu “Hafıza mekânları, artık kendiliğinden oluşan bir hafıza kalmadığı duygusundan doğar; çünkü artık

¹⁴ Assman ve Czaplicka 1995, 126.

¹⁵ Assman ve Czaplicka 1995, 126.

¹⁶ Assman ve Czaplicka 1995, 127.

¹⁷ Assman ve Czaplicka 1995, 126.

¹⁸ Assman ve Czaplicka 1995, 126.

¹⁹ Assman ve Czaplicka 1995, 130-132.

²⁰ Nora 1989, 9.

²¹ Nora 1989, 15.

arşivleri bilinçli olarak oluşturmak, yıldönümlerini sürdürmek, kutlamalar düzenlemek, ağıtlar söylemek ve belgeleri resmileştirmek zorundayız — çünkü bu tür faaliyetler artık doğal biçimde gerçekleşmemektedir.”²² şeklinde açıklar. Bu bağlamda ele alındığında da Jan Assmann’ın ortaya attığı kültürel hafızanın nesneleştirme özelliğine ışık tuttuğu anlaşılmaktadır. Buna ek olarak Nora hafızanın belge ve kurumsal arşivler aracılığıyla kalıcı materyaller yapılandırılarak muhafaza edildiğini de vurgular. Bu duruma Nora şu şekilde değinmiştir: “*Modern hafıza her şeyden önce arşivseldir. Tamamen izlerin maddi varlığına dayanır... Hızlı ve kesin bir kayboluş korkusu ile bugünün anlamına dair endişe birleşince, çağımızı belirleyen şey arşiv takıntısı hâline gelmiştir.*”²³ Bu hususta ortaya çıkan arşivcilik ise Assmann’ın kurumsallaşma ilkesi ile bağlantılıdır. Kültürel hafıza öğelerini arşivlerde depolama ve muhafaza etme ile görevli kişilerin bulunması tam olarak da Nora’nın dedikleriyle ilişki içerisindedir. Sonuç olarak Nora hafızanın yaşayan bir yapı olmaktan çıkıp toplumun çeşitli ritüellerle onu şekillendirdiğini ve arşivlerde depolandığını gözler önüne sermiştir. Nora’nın gösterdiği yolun ışığında ise Jan Assmann kültürel hafıza kuramını geliştirmiştir.

1.1. Travma Teorisi ve Savaş Sonrası Anlatı

Dünya tarihi çağlar boyunca küçük ve büyük ölçekli savaşlara tanıklık etmiştir. Ancak bu savaşların en geniş ölçekli iki tanesi XX. yüzyılın ilk yarısında yaşanmıştır. “*Tüm savaşları bitirecek savaş*” olarak da adlandırılan I. Dünya Savaşı’nın etkileri henüz tam olarak atlatılamamışken 1 Eylül 1939’da Almanya’nın Polonya’yı işgali ile başlayan ve resmi olarak 2 Eylül 1945’te son bulan II. Dünya Savaşı adeta insanlığa toplu bir cinnet hâli yaratmıştır. Özellikle gelişen teknoloji ve tahribat gücü yüksek silahların da kullanılmasıyla savaş tarihinde cephe savaşları dönemi son bulmuş ve meskûn mahal savaşları dönemi başlamıştır. Savaş alanındaki bu değişiklik beraberinde sivil kayıpların da artmasına sebebiyet vermiştir. I. Dünya Savaşı sırasında 10 milyon askerî ve 7 milyon sivil olmak üzere toplamda 17 milyon can kaybı olduğu tahmin edilirken, II. Dünya Savaşı’nda ise bu sayının askerî ve sivil olmak üzere -hem çatışma hem de savaştan kaynaklanan salgın hastalık, açlık vb. diğer sebepler dolayısıyla- yaklaşık 50-80 milyon can kaybının yaşandığı tahmin edilmektedir²⁴. Yaşanan bu küresel ölçekli cinnet hâli bu dönemden sağ çıkmayı başaran kişileri de doğrudan veya dolaylı olarak etkilemiştir. Doğrudan ve/veya dolaylı olarak tecrübe edilen bu etkilenme hâli travma olarak adlandırılır. Elbette travma yaratacak olaylar sadece savaşlar ile sınırlı olmasa da bu çalışmanın ilerleyen sayfalarında ele alınacak olan önemli hususlardan bir tanesi II. Dünya Savaşı sonrası Sovyet anlatısında Cengiz Aytmatov’un yeri olacağı için öncelikli olarak savaş sonrası travmalara ağırlık verilmektedir.

Andreas Hamburger, Camellia Hancheva ve Vamık D. Volkan’ın editörlüğünde 2021 yılında yayınlanan “*Toplumsal Travma – Disiplinlerarası Bir Ders Kitabı*” (*Social Trauma – An Interdisciplinary Textbook*) adlı eserin ilk makalesi olan “*Toplumsal Travma: Köprü Kurucu Bir Kavram*” (*Social Trauma: A Bridging Concept*) başlıklı yazısında Andreas Hamburger toplumsal travmayı “*tarihsel bir nedene verilen bir tepki değil, kolektif bir inşa*”²⁵ olarak tanımlar. Tanımını genişleten Hamburger travmatik olanı “*İnsanlar için travmatik olan, dayanılmaz, dehşet verici ya da ezici olarak deneyimledikleridir. Travma, sezgisel olarak anlaşılan bir terim olarak, başlı başına toplumsal bir olgudur ve sosyolojik olarak yansıtılabilecek bazı temel toplumsal deneyimlere işaret eder.*”²⁶ şeklinde açıklar. Savaş gibi toplumsal travmatik olaylar insanlık için birer referans noktası olarak ele alınır. Travma yaratacak ölçekteki olayların ardından sosyal hayat, kültürel faaliyetler ve diğer tüm beşerî alanlar bundan etkilenmektedir. Travmaya sebebiyet veren olay/olayların izleri doğrudan veya dolaylı olarak, bazen bir ana karakter ve/veya olay bazense bir yan karakter ve/veya olay olarak sanat

²² Nora 1989, 12.

²³ Nora 1989, 13.

²⁴ I. Dünya Savaşı ve II. Dünya Savaşı sırasında yaşanan can kayıplarına dair karşılaştırmalı tablo analizini incelemek için bk. https://www.diffen.com/difference/World_War_I_vs_World_War_II

²⁵ Hamburger 2021, 4.

²⁶ Hamburger 2021, 4.

eserlerinde bireylerin karşısına çıkmaktadır. Bu durum travmaların bir yeniden inşa sürecine girerek grup kimliklerinin yansıtılması²⁷ olarak ele alınır.

2. Orta Asya Coğrafyasında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin Kültür Politikası ve Etkileri

Orta Asya coğrafyası hem Türk tarihi için hem de yakın dönem Rus tarihi açısından önemli bir coğrafyadır. Coğrafi olarak Hazar Denizi ve Batı Çin arasında kalan ve Türklerin yaşamakta olduğu kara havzası Orta Asya olarak adlandırılmaktadır²⁸. Rusların Orta Asya'ya dair yayılmacı politikasını ilk ortaya atan kişi Rus Çarı I. Petro olmuştur²⁹. XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren milliyetçilik akımı ivme kazanmıştır. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise emperyalizm ve milliyetçilik akımı ön plana çıkmasına rağmen Orta Asya coğrafyası genellikle kabile kültürüne dayalı boy ve aşiret yapısında olduğundan dolayı bu akımlardan etkilenmemiştir³⁰. Dünyada sömürgecilik yarışı hız kazandıktan sonra Orta Asya da bu yarıştan nasibini almış bir coğrafyadır. Özellikle XIX. yüzyılda İngiltere'nin kıyıdan içeriye doğru yayılmacı politikası ile Çarlık Rusya'sının karadan ilerleme politikası arasında gerçekleşen 'Büyük Oyun' arasında kalan Orta Asya en nihayetinde Rus emperyalizminin etkisi altına girmiştir³¹. Orta Asya halkları uzun yıllar boyunca iç anlaşmazlıkları sebebiyle ortak bir çatı altında yaşayamamış ve bu da onları dış etkilere karşı savunmasız bir konuma getirmiştir. Bu durumdan faydalanmak isteyen Çarlık Rusya "böl-parçala-yönet" mantığı ile hareket ederek³² bölgeye nüfuz etmeyi başarmıştır. Rusların bölgedeki hâkimiyeti Çarlık Rusya dönemi ile de sınırlı değildir. Çarlık Rusya'sını Bolşevik İhtilali ile devirip yönetime gelen Sovyet yönetimi de kendisini feshettiği güne kadar Orta Asya devletlerini bünyesinde tutmuştur.

Orta Asya, Çarlık Rusya zamanında sert politikalarla maruz kalmıştır. Özellikle toplumun kimliği ile özdeşleşen Müslümanlık ile ilgili uygulanan sert ve baskıcı politikalar bunlara örnek teşkil eder. Bolşevik Devrimi yaşanmadan önce, Bolşeviklerin lideri, Lenin, Orta Asya halklarının kendi kaderlerini tayin etme haklarının olduğunu beyan etmiştir. Bu sayede Lenin, Çarlık Rusya'dan kalan "işgalci" imajını aşmayı amaçlamıştır³³. Bu sebeple ilk olarak bölge halklarının dini inançlarını özgürce ifa edebileceklerine dair bir kararname çıkarmış³⁴ ve bölge halklarının üzerindeki dini baskıyı ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Ancak bu durum Sovyet yönetimi tarafından Orta Asya topluluklarına bir lütuf değildir. Aksine uzun vadede Orta Asya'nın, özellikle Stalin yönetiminde, yaşayacağı yeni ve daha sert baskıların zeminini hazırlamak amacıyla atılan ilk adımdır.

Sovyetler ideolojik olarak milliyetçilik kavramını anavatan kavramına denk hâle getirmişlerdir³⁵. Bu durum milliyetler politikasına eş güdümlü olarak bölge halklarının yapay tarihleri ve dillerinin inşa edilmesine³⁶ yol açmıştır. Oluşturulan yapay kültürel öğeler ile bölgede yaşayan Türk topluluklarının birbirlerinden ayrıştırılması ve aralarındaki anlaşmazlıkların tetiklenmesi ile bir bütün olmalarının engellenmesi amaçlanmıştır. Bu durum XIX. yüzyılda başlayan "böl-parçala-yönet" stratejisinin devamı niteliğindedir. Oluşturulan suni kültürel öğeler aracılığıyla bölgenin özgün kültürü yok edilmeye çalışılmıştır. Buna ek olarak bölgeye yerleştirilen Rus vatandaşları ile bölgenin nüfus yapısı bozulmuştur³⁷. Hem yapay kültür oluşturarak hem de iskân politikası ile Orta Asya'nın kültürel yapısı

²⁷ Hamburger 2021, 5.

²⁸ Şahin 2023, 30.

²⁹ Karataş 2021, 66.

³⁰ Şahin 2023, 30-31.

³¹ Şahin 2023, 31.

³² Şahin 2023, 31.

³³ Şahin 2023, 32-33.

³⁴ Şahin 2023, 33.

³⁵ Şahin 2023, 33.

³⁶ Aksakal 2009, 24.

³⁷ Şahin 2023, 35.

sarsılmış ve devlet eli ile tahrip edilmiştir. Aslında tüm bu politikaların ardında yatan temel amaç “*homo-sovieticus*” olarak da adlandırılan “*Sovyet insanı*” yaratma arzusudur³⁸. Sovyet insanı yaratmak için bölgedeki kültürel yapıyı tahrip etmesi gerektiğinin farkında olan SSCB yönetimi bölgenin kimliği ile özdeşleşen Müslümanlığı tahrip etmek amacıyla yaptığı dil reformu ile İslam dininin sembolü hâline gelmiş olan Arapçayı ‘öğrenmesi zor olduğu’ gerekçesiyle yasaklamış ve bölge dillerinin Kiril alfabesi uyarlamalarının yürürlüğe koymuş ve son olarak da Rusçanın bölgede hâkim dil olması hedeflenmiştir³⁹.

Uygulanan kültür politikalarının yanı sıra SSCB bünyesindeki federe devletlerde büyük atılımlar da gerçekleştirilmiştir. Ülkenin en ücra köşelerinde dahi bale ve tiyatro gibi sanatsal kültürel faaliyetler gerçekleştiren Sovyetler, aynı zamanda %5’lik bir kısmı haricinde neredeyse tamamı köylü olan bir devleti⁴⁰ yaptığı sanayi ve teknoloji atılımları ile uzay çağına getirmiştir. Ancak bu hızlı atılımın bedelini bölge halkları özellikle savaş zamanında oldukça fazla ödemiştir. Savaşta en ön saflara gönderilmeleri, savaşmak istemeyenlerin ve SSCB aleyhine suçlu sayılanların idam edilmesi ya da *gulag* adı verilen çalışma kamplarına gönderilmeleri⁴¹ ise bölgede büyük bir yara açılmasına sebebiyet vermiştir. Açılan bu yaraya kendi kültürü ve kimliği ile nüfuz eden Sovyet Rusya, *Stalin döneminde Rus şovenizmini bölgede en doruklarda hissettirmiştir*. Savaş sonrasında sürgüne gönderilen veya idam edilen büyük bir nüfus olduğu ve II. Dünya Savaşı’nda en büyük kaybı yaşayan ülkenin SSCB olduğu ele alındığında Orta Asya’da kuşaklar arası bir kopuştan kaynaklı kültürel bellek yitimi olduğunu düşünmek oldukça doğaldır.

2.1. Cengiz Aytmatov’un Eserlerinde Kültürel Bellek Sorunu: *Gün Olur Asra Bedel* Romanı Bağlamında Kültürel Yabancılaşma ve Hafıza Kaybına Karşı Direnç Sembolleri Olarak Kazangap ve Yedigey Karakterleri

Cengiz Aytmatov’un 1980 yılında kaleme aldığı *Gün Olur Asra Bedel*, Sarı-Özek bozkırında bulunan küçük bir tren istasyonu olan Boranlı’da geçmektedir. Eserin başkahramanı olan Boranlı Yedigey, arkadaşı Kazangap’ın ölümünün ardından vasiyeti üzerine onu kutsal kabul edilen Ana-Beyit mezarlığına defnetmek maksadıyla -beraberindeki küçük cenaze alayı ile- gününbirlik bir yolculuğa çıkar. Bu yolculuk sırasında hem bireysel hem de Kazangap ile olan hatıralarını hatırlayan Yedigey, bir güne bir ömür sığdırır.

Geleneklerine bağlı bir karakter olan Boranlı Yedigey ve arkadaşı Kazangap, Orta Asya’daki Sovyet nüfuzuna karşı kültürel belleğin koruyucuları olarak ele alınır. Ramazan Korkmaz tarafından kaleme alınan “*Aytmatov Anlatılarında Ötekileşme Sorunu ve Dönüş İzlekleri*” adlı eserde derinlemesine analiz edilen Kazangap karakteri “*yaşlı bir bozkır bilgesi*”⁴² olarak adlandırılmıştır. Gerçekten de Kazangap’ın kültürüne bağlı oluşu ve ölümden sonra da kültüründe önemli yer tutan Ana-Beyit mezarlığına gömülme isteği onun kültürel anlamda yaşadığı bölge ile bir olduğunun göstergesidir. Kazangap’ın bu arzusu eserde “*Öldüğüm zaman beni Ana-Beyit’e gömmeni istiyorum Yedigey (...)*”⁴³ şeklinde dile getirilmiştir. Bu söylem aracılığı ile Kazangap’ın yaşadığı bölge ve kültürü ile bir oluşuna dair gösterim onun Ana-Beyit’e defnedilmesi ile tamamlanacak ve burada ölümsüzleşecektir⁴⁴. Kazangap bu bakımdan ele alındığında Sovyetlerin nüfuz etmede başarısız olduğu kültürel yapıların bir örneğini göstermektedir. Her ne kadar yoğun bir baskı ve asimilasyon süreci yaşansa da toplumda bunun tam anlamıyla gerçekleşmediği, adeta Nora’nın da bahsettiği gibi “*kişinin kendisinin tarihçisi*”⁴⁵ olması açısından Kazangap karakteri özelinde gözlemlenmektedir.

³⁸ Şahin 2023, 32.

³⁹ Şahin 2023, 35-38.

⁴⁰ Aksakal 2009, 28.

⁴¹ Aksakal 2009, 29.

⁴² Korkmaz 2016, 77.

⁴³ Aytmatov 2019, 53.

⁴⁴ Korkmaz 2016, 77.

⁴⁵ Nora, 1989, 15.

Kazangap'ın yanı sıra atalarına ve kültürüne sıkı sıkıya bağlı olan bir diğer karakter de Yedigey'dir. Yedigey de tıpkı Kazangap gibi kendisinin tarihçisi olma rolünü üstlenir. Yedigey'in bu rolü kültürel belleğin gelecek nesle aktarımı konusunda eserde okurun karşısına çıkan 'taş falı' örneği ile pekiştirilir:

“Bir gün Yedigey, evdeki bölmenin ardında fısıltılı, tıkrıtlı sesler işitti ve kendini belli etmeden oraya göz atıp kulak verdi. Ne görsün? Abutalip'in çocuklarıydı fısıltı hâlinde konuşan. Taş falına bakıyorlardı! Hem de falı açan, okuyan Ermek idi. Taşları tıpkı Yedigey'den gördüğü gibi atıyordu önüne. Ama önce her taşı alnına değdiriyor, dudaklarına da değdirip öpüyor, sonra dilediği gibi dizip konuşuyordu.”⁴⁶

Yedigey, kültürel bellekte muhafaza edilmiş bir ritüeli, yeni neslin bir temsilcisi olan Ermek'e aktarmıştır. Üstelik bu aktarım, dini reddeden Sovyet rejiminin dini pratik ve değerlere yönelik kara propagandalarının olduğu⁴⁷ sosyal bir ortamda vuku bulmuştur.

2.1.1. *Gün Olur Asra Bedel* Romanında Kültürel Yabancılaşma ve Hafıza Kaybının Metaforu Olarak Uzay Yolculuğu

Gün Olur Asra Bedel'de dikkat çekici yan olaylardan bir diğeri Demiurg Projesi ile uzay istasyonunda görev yapan Amerikalı astronot ile Rus kozmonotun görev yaptıkları istasyonu, uzaydan gelen bir sinyal üzerine kurdukları iletişimin ardından, terk edip Orman-Göğsü ismi verilen gezegene seyahat etmeleridir. Orman-Göğsü gezegeni günümüz dünyasının yaşadığı sorunları aşmış, savaşları bitirmiş ve barış içerisinde yaşayan bir gezegendir. Ancak gezegendeki tek ve en büyük sorun gezegenin çekirdeğinde meydana gelen bir anomaliden dolayı gezegen git gide çölleşmektedir ve insanlarla iletişim kurup bu konuda yardım istemeyi planlamaktadırlar. Orman-Göğsü gezegeni sakinleri ile iletişim kurup görev yerlerini terk ederek bu gezegene giden Amerikan astronot ve Rus kozmonot için artık hiçbir şey eskisi gibi olmayacaktır çünkü o andan itibaren dünya liderleri tarafından “*dünyanın iyiliği*” adına dünya vatandaşlığından çıkartılmışlar ve dünyaya dönüşleri yasaklanmıştır. Orman-Göğsü gezegeni etrafında gerçekleşen olaylar ilk bakışta evrensel barışa dair mesajlar içeren bir kurgu olarak göze çarpsa da daha fazlası satır aralarından okunmaktadır. Bellek kuramı açısından Orman-Göğsü gezegeni önemli mesajlar içermektedir.

İlk olarak Aytmatov, uzayı ve burada yürütülen uzay misyonunu olması gereken Doğu-Batı iş birliğine dair hümanist bir mesaj olarak kurguladığı fikri öne çıkarmaktadır. Bu iş birliğine dair tüm unsurların - Konvansiyon uçak gemisinin iki ülkeye eşit mesafede olması, uçuşların iniş ve kalkışlarının eş zamanlı yapılması, uzay istasyonuna eşit sayıda kozmonot gönderilmesi vb.- eşit ve eş güdümlü olması Doğu ve Batı devletleri arasındaki çekişmeye dair bir çeşit eleştiri niteliğindedir. İkinci olarak Orman-Göğsü gezegeni ele alındığında ise ortaya ilk mesajdan çok farklı bir tablo çıkmaktadır. Orman-Göğsü gezegeni özelinde bir yorum yapıldığında aslında bu gezegen ve halkının belleksiz bir topluma göndermede bulunduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Orman-Göğsü gezegeninde yaşayan halkın geçmişe dair herhangi bir bilgisi ve kollektif hafızası bulunmamaktadır. Bu bağlamda ele alındığında Aytmatov, Sovyetlerin kültürel hafızaya yönelik tahribatı ile amaçladığı sonucu kurmaca bir uygarlık üzerinden okura aktarmıştır. Bu gezegende her ne kadar savaş, silah ve para gibi Dünya'daki anlaşmazlıklarda başrol üstlenen unsurlar olmasa da alegorik bir yöntem ile hafızası silinmiş bir toplumdan bahsedilmektedir. Bu durum -bu çalışmada daha önce de bahsedilen- ideal Sovyet insanı yaratmaya dair Orta Asya'daki kültür asimilasyonu ve suni kültür oluşturma çabaları ile paralellik göstermektedir. Bir başka ifadeyle Aytmatov, Orman-Göğsü gezegeni aracılığıyla totaliter rejimlerin politikaları neticesinde ortaya çıkacak olan *kimliksizleştirilmiş modern totaliter toplumlara yönelik bir göndermede bulunmuştur*.

2.1.2. *Gün Olur Asra Bedel* Romanında Hafıza Kaybı ve Tarihsel Kopukluğu Alegorisi Olarak Mankurt Efsanesi

⁴⁶ Aytmatov 2019, 266.

⁴⁷ Şener 2023, 86.

Orta Asya söz konusu olduğunda kimliksizleştirme politikasını tanımlamak için kullanılan önemli bir sembol olarak Mankurt örnek gösterilir. Çünkü Mankurt çeşitli dış müdahaleler ile kendi benliğini yitiren ve bir sahibin boyunduruğu altına giren bilinçsiz köleyi temsil etmektedir. Gördüğü işkenceden dolayı aklını kaybeden kurban, artık tabir yerindeyse ruhsuz bir canlıya dönüşmüş ve kendisine verilen komutları yerine getirmekten başka gayesi olmayan bir varlığa dönüşmüştür. İlk kez *Manas Destanı*'nda karşılaşılan bu tabir modern edebiyata Cengiz Aytmatov tarafından kazandırılmıştır⁴⁸. Eserde Nayman Ana'nın oğlu Jolaman üzerinden anlatılan bu olgu sadece kültürel bir motif değil aynı zamanda Sovyetler birliğinin kimliksizleştirme çabasına dair de bir göndermedir.

Sovyetlerin kimliksizleştirme projesini modern anlamda bir “mankurtlaştırma” olarak adlandırmak mümkündür. Ramazan Korkmaz bu kimliksizleştirme sürecini Kazangap'ın cenazesinde kendi oğlu tarafından kültürel değerlere yönelik yapılan küçümseyici yorum üzerinden şu şekilde açıklar:

“Toplu meditasyon mekanı yatılı okullar ve parti toplantı salonlarında çekilen nutuklar, öğretilen bilgiler, genellikle ülküsel olanın bayağılaştırılmasına yönelik bir amaç taşıdığından buralarda yetişen nesiller, Sabitcan'ın kişiliğinde öne çıkarak bu değerleri “ıvır zıvır şeyler” olarak görürler.

Bu durum Jolaman'a ‘şiri’ ile yapılan yalıtmanın Sabitcan'a sloganik söylemle yapıldığını göstermektedir. Mitik dönemde, bilinç köreltme aracı olarak kullanılan şiri'nin işlevini, şimdi'de, kitlesel yalıtımlar ve yapay cennet tasarımları için merkezce üretilmiş sloganlar üstlenmiştir.”⁴⁹

Sabitcan modern bir Mankurt olarak Orta Asya'da uygulanan politikalar sonucunda ortaya çıkartılmak istenen ideal kişi tipidir. Bu politika tek tipleşmeye sebep olacaktır ve tek tipleşen toplum köleleşecektir. Bu durum Ceyhun Kaçmaz tarafından “*Hür iradelerini kaybedecek olan toplum, rejimin yandaşı ve yandaştan da öte sistemsel bir kölesi haline gelecektir*”⁵⁰ şeklinde açıklanmaktadır.

2.2. *Elveda Gülsarı Romanı* Özelinde İncelemeler: *Elveda Gülsarı Romanı*nda Geleneksel Değerlerin Kaybı ve Göçebe Mirasının Parçalanması

Elveda Gülsarı, Sovyetler Birliği'nin kırsal yaşamı içerisinde birey-sistem çatışmasını merkeze alan ve bu çatışmayı başkahraman Tanabay ile onun atı Gülsarı arasındaki dostluk ilişkisi üzerinden işler. Tanabay, gençliğinde komünist ideallere sıkı sıkıya bağlı bir kolhoz işçisidir. Ancak zaman geçtikçe bu ideallerin yozlaşmaya uğradığını kendi gözleriyle görür. Sistemin baskıcı yapısı Tanabay'ın Gülsarı ile arasındaki ilişkiyi sürekli baltalaması, Gülsarı'yı Tanabay'ın elinden defalarca alması ve her durumda Gülsarı'nın kaçarak Tanabay'a geri gelmesi aslında özgürlük mücadelesine dair bir göndermedir. Ayrıca Aytmatov, Tanabay ve Gülsarı'nın ilişkisi aracılığıyla okura sistem karşısında yalnız ve güçsüz kalan bireyi, ideallerin çöküşünü ve insan ile doğa arasında kurulan derin bağı da işlemektedir.

Elveda Gülsarı, bir kültürün çözülüşüne tanıklık etme bakımından önemli bir eserdir. Çünkü Bolşevik İhtilali'nden sonra gelişen olaylar silsilesinde yeni sistemin gereklilikleri doğrultusunda radikal değişimler yaşanacaktır. Bu radikal değişikliklerden birisi de bölgede göçebe kültürünün sembolü olan kıl çadırların kaldırılmasıdır. Sovyetler Birliği'ne göre Orta Asya ekonomik ve kültürel açıdan geri konumdadır⁵¹. Buna binaen devrim öncesi bir öge olan göçebeliğin kaldırılması Orta Asya'da kültürün geliştirilmesine dair atılacak bir adım olarak ele alınır. Eserde geçmişteki bir komsomol toplantısının anlatıldığı bir bölümde Tanabay'ın tutumu aşağıdaki alıntıda aktarılmaktadır:

“Çadır evler devrim öncesinin evleridir ve bunlardan vazgeçilmelidir, demişti. Aslında bunu birileirnden duymuş ve kendi görüşü olarak söylemişti: “Yok olsun çadır evler! Eski usuller yok olsun!” demişti. Böylece çadır evler gerçekten yıkıldı, yok edildi. Onların yerine kış evleri

⁴⁸ Kaçmaz 2018, 145.

⁴⁹ Korkmaz 2016, 77-78.

⁵⁰ Kaçmaz 2018, 146.

⁵¹ Şahin 2023, 34.

yapılmaya başlandı. Keçe evin direkleri kırıldı. Bunlardan ağır çitleri, bahçe parmaklıkları yapıldı. Keçe kaplamalar da kesilip evlerde kullanıldı. Hatta bazıları yakıldı.”⁵²

Çadır evlerin kaldırılması sadece basit bir durum değildir. Geçmişe dair öğelerin sloganik yöntemler ile ortadan kaldırılıp modern uygulamalar içerisinde öğütülmesidir. Daha da önemlisi bu kültürü yok edenler sistemin içerisinde köleleştirilmiş olan ve daha önce o kültüre ait toplumsal yapının içerisinde yetişen Tanabay ve arkadaşlarıdır.

Göçebe değerlerin ortadan kaldırılmasının yanı sıra diğer geleneksel unsurlar da devrim sonrasında hedef alınmış ve bu duruma *Elveda Gülsarı*’da değinilmiştir. Özellikle el sanatları ve el işçiliği ürünlerinin yerini modern üretimin birer ürünü olan aletlerin alması Aytmatov tarafından eleştirilmiştir. Tanabay bir zincir parçasına bakarken aklından geçen düşünceler ve yaşadığı duygular “*Bunu yapan kişi gerçekten büyük bir usta idi. Eski Kırgız ustalarının hünerlerinin, akıllılıklarının bir belgesiydi. Bugün böylesini kimse yapamazdı. Artık zincir kösteklere gerek kalmadığı için bu işçilik unutulup gitmişti. Yalnız o muydu unutulup giden. Çok üzüldü.*”⁵³ şeklinde ifade edilmiştir. Bir zamanlar devrimin ateşli bir savunucusu olan Tanabay, zaman içerisinde yok ettikleri değerlere yönelik bir özlem ve üzüntü hissetmektedir. Eski günleri yad eden Tanabay, artık bir şeyler için çok geç olduğunun farkına varmanın üzüntüsü içindedir. Buna ek olarak bu satırların devamında seri üretim gereçlerinin insanları tek tipleştirmesi eleştirilmiştir:

“Gümüştən, bakırdan, demirdən ne güzel aletlər, ne güzel süslemələr, tahtadan ne güzel oymalar, ne güzel deri işləri yaparlardı. Her biri eşsiz bir sanat eseri olan şeylər vardı. Bütün bunlar yok olup gitmişdi. “Şimdi her şeyi alüminyumdan yapıyorlar: Tencereyi, tabağı, kaşığı, sürahiyi leğeni, her şeyi. Nereye gitsen hep aynı şeyləri görüyorsun. Hem ne kadar kaba şeylər! Yazık! O ünlü eyer ustaları yok artık. Ne eyerlər yapırdı eskiden! Her eyerin bir tarihçesi, künyesi vardı. Kim yapmış, kime yapmış, ne zaman yapmış, yapan kişi karşılık olarak ne almış? Hepsini bilirdi. Herhalde yakında herkes, Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, otomobille dolaşacakmış! Hepsini birbirinin aynı olan otomobillerle. Yalnız plaka numaraları farklı olacakmış. Ama işte, ata-babalarımızın ustalıkları utulup gidiyor! El işləri, el sanatları kaybolup gitti. Oysa insan ruhunun aynası, el hünəri, göz nuru değil midir?...”⁵⁴

Tanabay modernleşmenin getirilerinden rahatsız olmaktadır. Onların işlevselliğinden değil, ruhsuzluğundan şikâyetçidir. Çünkü artık kullanılan ürünlerin bir geçmişi, bir hafızası bulunmamaktadır. Tanabay’ın da vurguladığı üzere eski kültüre ait eşyaların her birinin bir geçmişi, bir hikâyesi vardı. Modernleşme çalışmaları kapsamında ortadan kaldırılan ve seri üretim ürünlerine bırakan bu geleneksel ürünler aslında kollektif hafızaya dair değer kodlarının saklandığı birer bellek unsurudur ve Sovyetler Birliği’nin modernleşme çalışmaları kapsamında bu unsurlar ortadan kaldırılmıştır.

2.2.1. Elveda Gülsarı Romanında Ölen At Motifi Aracılığıyla Hafıza ve Yas Kavramları

Eserin isminden de anlaşılacağı üzere Gülsarı ölecektir. Eserin girişindeki “(...) *Gülsarı da çok yaşlı ve bitkindi. Bir deri bir kemik kalmıştı.*”⁵⁵ tasviri de okura bunu açıkça hissettirmektedir. Ancak Gülsarı’nın ölümü sıradan bir ölüm değildir. Onun ölümü hafızaya dair bir mesaj ve yas kavramına dair anlamlar taşımaktadır.

Gülsarı’nın yaşamı Tanabay’ın *devrim sonrası kişiliği ile paralellik göstermektedir*. Tanabay ve Gülsarı’nın ilk tanışmaları savaş sonrasına⁵⁶ denk gelmektedir. Tanabay genç bir erkek iken Gülsarı da genç bir yulku atıdır. İkisi de gücünün ve ideallerinin doruklarındadır. Savaş bittiğinde Tanabay artık

⁵² Aytmatov 2017, 95.

⁵³ Aytmatov 2017, 94.

⁵⁴ Aytmatov 2017, 94-95.

⁵⁵ Aytmatov 2017, 7.

⁵⁶ Aytmatov 2017, 19.

önünde bir engel kalmadığını⁵⁷ düşünmüştü. Aynı şekilde Gülsarı eyerlendikten sonra yan karakterlerden eski bir yalkıcı olan ihtiyar Turgay Gülsarı için “*Bak görürsün, asıl bundan sonra parlayacak onun yıldızı! (...)*”⁵⁸ söyleminde bulunmuştur. Bu iki ifade arasındaki benzerlik Tanabay ve Gülsarı karakterlerinin kader ortaklığına, birbirlerine yönelik barındırdıkları paralellige örnektir. İkisi de genç ve dinç bir hâldeyken çeşitli maceralara atılmış ve yaşlanıp da ölüme yaklaştıkça birlikte çökmüşlerdir. Bu bakımdan ele alındığında Gülsarı ve Tanabay’ın yaşadıkları devrimin destekçileri arasındaki bir yansıması niteliğindedir. Daha önce de bahsedildiği üzere Tanabay devrimin ateşli destekçilerinden biriydi ancak zaman geçtikçe sistemdeki yozlaşma ve baskıdan kaynaklı olarak bu fikrinden uzaklaşmıştır. Bir başka ifadeyle Gülsarı’nın yaşamı ve ölümü, devrimin doğumu, gelişimi ve çöküşünü simgelemektedir. Tanabay’ın Gülsarı’nın ölümünden sonra duyduğu yas ise hem bireysel bir yas hem de geçmiş hataların bir kefareti olarak yorumlanmaktadır. Çünkü Tanabay geçmişte gerçekleştirdiği eylemlerden dolayı pişmanlık içerisinde. Bu durumda yas sadece Gülsarı’nın bir varlık olarak kaybına değil, sembolize ettiği değerlerin de yitimine yönelik bir yas olarak ön plana çıkmaktadır.

2.2.2. Elveda Gülsarı Romanında Kültürel Travma ve Nesiller Arası Uyumsuzluk

Cengiz Aytmatov, *Elveda Gülsarı* adlı romanında kültürel travma ve nesiller arası uyumsuzluğu Sovyetlerin modernleşme sürecinin geleneksel yaşam şekli üzerindeki tahrip edici etkileri bağlamında merkeze oturtmuştur. Eser ilk etapta sadece Tanabay’ın bireysel kaybını anlatıyor gibi olsa da anlatı aslında bunun ötesine gitmektedir. Eserde anlatılan Sovyetlerin kolektif bellek üzerinde yarattığı tahribattır.

Romanın başkahramanı Tanabay bir zamanlar Bolşevik Devrimi’nin ve Sovyet sisteminin ateşli bir destekçisi ve sadık bir uygulayıcısı iken zaman içerisinde sistemin kendisinde ve ardından toplum üzerinde yarattığı tahribatı görüp kendi halkına, geleneklerine ve kültürel değerlerine karşı yaşadığı yabancılaşmanın farkına varmaktadır. Bu farkındalığın ardından Tanabay sistemi sorgulamaya başlar. Köylerde uygulanmaya başlayan kolhoz sistemi ile devlet köylünün toprak ve hayvanlarına el koymuş ardından el konulan bu toprak ve hayvanları köylülere sembolik bir fiyatla kiralarak kolektif bir üretim oluşturulması⁵⁹ amaçlanmıştır. Bu kolektif üretimin kapsamına giren alanlardan biri de at yetiştiriciliğidir. At yetiştiriciliğinin kolektif bir hâl alması köylülerin bireysel emeğinin bir değeri olmadığını, emeğin ancak bir bütün olarak kıymetli olduğunu gözler önüne serer. Emeğin değersizleştiği bir ortamda emeğin ana unsuru olan bireye dair yabancılaşma sorunu meydana gelmiştir. At yetiştiriciliğinin bir unsuru olan Gülsarı artık ilgisizlik ve tüm gücünün sömürülmesi ile karşı karşıyadır. Bireysel emeğin değersizleştirilip emek unsuru olan varlıkların sömürülmesi ise insan-doğa ilişkisine zarar vermiştir. Bu değersizleştirme ve sömürü düzeni devlet eliyle tesis edilmiştir ve karşısında duranlara toplumsal ve ideolojik baskı kaçınılmazdır. Karşılaşılan toplumsal ve ideolojik baskı beraberinde kültürel travmayı getirir. Jeffery C. Alexander, 2004 yılında yayınlanan “*Kültürel Travma Kuramına Doğru*” (*Toward a Theory of Cultural Trauma*) başlıklı yazısında kültürel travmayı “(*...*) bir topluluğun üyeleri korkunç bir olaya maruz kaldıklarını hissettiklerinde meydana gelir; bu olay, topluluğun ortak bilincinde silinmez izler bırakır, onların hafızalarını sonsuza dek damgalar ve gelecekteki kimliklerini köklü ve geri döndürülemez biçimde değiştirir.”⁶⁰ şeklinde açıklar. Bu bağlamda ele alındığında ideolojik baskılar Orta Asya kimliğini derinden etkileyecek faaliyetlerde bulunmuş ve Aytmatov bize bu durumu *Elveda Gülsarı*’da kolektifleştirilen ekonomik faaliyetlerden biri olan at yetiştiriciliği aracılığıyla aktarmıştır.

⁵⁷ Aytmatov 2017, 20.

⁵⁸ Aytmatov 2017, 37.

⁵⁹ Şahin 2023, 41.

⁶⁰ Alexander 2004, 1.

2.3. *Beyaz Gemi* Romanı Özelinde İncelemeler: Beyaz Gemi Romanında Tehlike Altındaki Kültürel Hafızanın Taşıyıcısı Olarak Çocuk Kahraman ve Geri Dönüşü Olmayan Kültürel Kopuş Karşısında Umutsuzluk

Cengiz Aytmatov'un *Beyaz Gemi* adlı romanı dağlık bir bölgede yaşayan isimsiz bir çocuğun hem gerçek dünyada hem de hayal dünyasında yaşadığı olaylar etrafında şekillenmektedir. Annesi ve babası tarafından terk edilen çocuk, dedesi Mümin tarafından büyütülmektedir. Yaşadığı ortamda bulunan kişilerin sevgisiz oluşundan etkilenen küçük çocuk, dedesinin ona anlattığı "Boynuzlu Maral Ana" efsanesini adeta bir sığınak noktası olarak görmektedir. Bu efsanenin etrafında şekillenen bir anlam dünyası oluşturan çocuk, bunu gerçek hayattan bir kaçış olarak kullanmaktadır.

Kültürel hafıza bakımından "Boynuzlu Maral Ana" efsanesi eserde büyük öneme sahiptir. "Boynuzlu Maral Ana" efsanesi bir türeyiş imgesidir. Eserde anlatılana göre Boynuzlu Maral Ana sahipsiz iki çocuğu Topal Çopur Nine adı verilen bir kadından alarak evlat edinir ve onları büyütür ve böylece bu çocuklardan 'Buğu soyu' adı verilen bir boy türer⁶¹. Çocuk bu hikâyeye inanır ve onu içselleştirir. Artık hayal dünyasında Boynuzlu Maral Ana ve efsaneye dair öğeler sıklıkla yer bulmaktadır. Bu yönüyle çocuk tehlike altındaki kültürel hafızanın taşıyıcısı konumundadır.

Ancak kültürel hafızanın taşıyıcısı konumunda bulunan çocuk karaktere karşılık, bu eserin Mankurt karakteri olarak nitelenen, Orozkul karakteri ise bu efsaneyi 'bir saçmalık' olarak görmektedir. Bu yüzden efsanenin getirdiği tüm kutsallığa rağmen yıllar sonra ormana gelen geyikleri öldürerek çocuğun mağlup olmasına sebep olur. *Orozkul, baskıcı Sovyet rejimini sembolize ederken, anlatıcı çocuk kahraman ise tahrip edilen yerli halkın sembolüdür*. Küçük çocuk tehlikeye girmiş olan kültürel hafızayı korumaya çalışmış ancak karşısındaki güç karşısında başarılı olamamıştır. Başarısızlığının ardından çocuğun kendini göle giden ırmağa bırakıp kaybolmasıyla Aytmatov, kaybolan kültürel belleğin ölüme benzer bir duruma denk düştüğünü okura göstermiştir. Bir başka ifadeyle çocuğun davranışı geri dönülemez bir kültürel kopuşa karşı umutsuzluğun yansımasıdır.

2.3.1. *Beyaz Gemi* Romanında Unutmaya Karşı Direnişin Araçları Olarak Mit ve Folklor

Cengiz Aytmatov'un *Beyaz Gemi* adlı eserinde mit ve folklor unsurları unutmaya karşı birer direniş aracı olarak ortaya çıkmaktadır. Sovyetlerin getirdiği modernleşme ve ideolojik transformasyon süreçleri neticesinde yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan kültürel hafızanın muhafaza edilmesi amacıyla eserin anlatısı mitik ve folklorik öğelerle donatılmıştır. Bu öğeler bir yandan karakterlerin anlam dünyalarının zenginleştirilmesini sağlarken bir yandan da toplumsal belleğin yaşamasına olanak sağlamaktadır.

Eserde göze çarpan mitik ve folklorik unsur geyiktir. Geyik sadece eser özelinde değil, aynı zamanda Türk mitolojisi kapsamında da önemli bir yere sahiptir. Bu durum Bahaeddin Ögel'in *Türk Mitolojisi* isimli eserinin I. cildinde "*Geyik Türklerce kutsal bir hayvandır. Türk mitolojisinde ve masallarında yeri çok büyüktür.*"⁶² ifadeleriyle anlatılmaktadır. Türklerin bazı boylarının geyikten türediğine olan inançlara ise Bahattin Uslu'nun *Türk Mitolojisi* adlı eserinde değinilmiştir. Uslu, Geyik-Ana ve Geyik-Ata figürleri aracılığıyla bazı Türk ve Moğol boylarının geyikten türediğine, aynı zamanda Göktürklerin de Geyik-Ana figürü münasebetiyle türediklerine⁶³ değinmiştir. Bu tespitler ışığında geyik, doğa ile insan arasındaki uyumu temsil etmektedir. Eski Türk inancı olan Gök Tanrı inancında doğa kutsal kabul edilmektedir. Bu kutsallık ve beraberinde gelen saygı durumu "*Gök Tanrı, doğanın üstün gücünü ve evrensel düzeni temsil ederken, yer-su ruhları gibi inanışlar da doğanın her unsurunun kutsal kabul edildiğini gösterir.*"⁶⁴ şeklinde açıklanır. Kutsallık bağlamında ele alındığında her ne kadar Sovyetlerden

⁶¹ Aytmatov 2019, 60-64.

⁶² Ögel 2003, 569.

⁶³ Uslu 2017, 241-242.

⁶⁴ Ender ve Demirel 2025, 233.

ve İslamiyet'ten çok öncesine dayansa da bu inanış toplumun kültür kodları arasında kendisine yer bulmuştur. Bu yer buluşun eserdeki tezahürü ise Mümin adlı karakterin geyiklere duyduğu saygıdır. Bu mit ve beraberinde getirdiği saygı unsuru çocuk kahramanda zaman içerisinde bir inanç sistemine dönüşerek çocuğun yalnızlık ve travmaları ile başa çıkma yöntemi hâline gelmiştir.

Her ne kadar çocuk karakter için önem arz etse de geyik figürü herkes için eşit öneme sahip değildir. Modern Mankurt örneği olarak adlandırılabilir olan Orozkul karakterinin iç dünyasında bu inanışa yer yoktur. Çünkü kendisi Sovyet sisteminin getirmiş olduğu sloganik ve propagandaya dayalı mekanizma içerisinde kültürel belleğinden kopartılmış bir şahıstır. Aynı zamanda Orozkul'un geyik mitine ve ormana gelen geyiklere karşı tutumu da Sovyetlerin mitik ve folklorik öğelere karşı tutumu ile eş güdümlüdür.

Folklorik anlatıların üstlendiği görevlerden birisi de Jan Assmann'ın kültürel hafıza kuramında belirttiği belleğin taşıyıcısı kişiler ve ritüeller bağlamında ortaya çıkmaktadır. Eser boyunca bu taşıyıcı görevini üstlenen kişi Mümin karakteridir. Mümin karakteri, anlatıcı çocuğa "Boynuzlu Maral Ana" efsanesini anlatır ve böylece kültürün bir nesilden sonraki nesle sözlü olarak aktarımını gerçekleştirir. Mümin karakteri de Orozkul tarafından baskı altına alınsa da efsaneyi unutmayışı ve efsaneye itibar etmesi bakımından modernleşme ile gelen kültürel erozyonun karşısında bir direnç duvarı rolü üstlenmektedir. Bu karakter üzerinden bizlere Aytmatov, Sovyetlerin kültürsüzleştirme ve kimliksizleştirme politikasının istenilen boyuta ulaşamayan bir eylem olduğundan öteye geçemediğini vurgulamaktadır.

Kısaca özetlenecek olursa mitik ve folklorik unsurlar ve anlatılar eserde sadece karakter anlamı ve anlatımı zenginleştirmekle kalmamış aynı zamanda da kimliksizleştirmeye karşı bir direnç biçimi olarak kullanılmıştır. Bu anlatılar birey nezdinde birer kültürel savunma mekanizması olarak görev üstlenmiştir. Ancak ideolojik baskıların bu savunma mekanizmasını aşarak bireye nüfuz etmesi neticesinde kültürün ölmesiyle bireyin metaforik anlamda ölümü gerçekleşmiştir.

Sonuç

Cengiz Aytmatov'un edebi eserleri yalnızca Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin Orta Asya üzerindeki kültürel ve ideolojik dönüştürme politikalarını ele almakla kalmaz, aynı zamanda bu eserler bölgenin kültürel belleğini, ananelerini ve toplumsal travmalarını da kapsayan birer edebi hafıza mekânına dönüşür. Bu çalışma kapsamında ele alınan üç eser olan *Gün Olur Asra Bedel*, *Elveda Gülsarı* ve *Beyaz Gemi* adlı romanlar gerek sosyal boyutları ile gerekse mitik ve folklorik unsurları aracılığıyla Orta Asya'da yürütülen ve kuşaklararası bir uçurumun oluşmasına sebebiyet veren asimilasyon ve kültürsüzleştirme çabasına karşı birer direnç mekanizması olarak ortaya çıkmaktadır. Aytmatov, hem kültürel hem de ideolojik anlamda tahribata maruz bırakılmış bir coğrafya olan Orta Asya'da kültürel erozyona karşı edebi anlatının kullanımı ile direnişin sembol bir figürü hâline gelmiştir.

İncelenen eserler özelinde kullanılan mitik ve folklorik unsurlar kültürel tahribat ile başa çıkmanın birer yolu olarak yorumlanmıştır. Özellikle *Gün Olur Asra Bedel*'deki Mankurt motifi, *Elveda Gülsarı*'da işlenen at kültü ve *Beyaz Gemi*'de ele alınan "Boynuzlu Maral Ana" efsanesi aracılığıyla geyik figürü kültürel belleğin yaşatılması amacıyla fonksiyonel olarak kullanılmış sembolik yapılarıdır. Fakat bu yapılar incelenen üç eserde de totaliter bir rejimin yerel bağlamdaki yansımaları ile karşı karşıya kalmış ve karakterler bazında çözümlere uğramıştır. Bu açıdan ele alındığında Aytmatov'un anlatıları kültürel hafızanın, totaliter rejimler karşısında, hatırlama aracılığıyla direnişini konu almaktadır.

Her üç romanda da kuşaklararası bir kopuş söz konusudur. Bu kopuşun Sovyet modernitesinin ve politikalarının bir neticesi olduğu sonucuna varılmıştır. *Gün Olur Asra Bedel*'de Yedigey'in yaşadığı yalnızlık ve çevresinde onun kültürel bakış açısını anlayan kimsenin olmayışı, *Elveda Gülsarı*'da Tanabay'ın geçmişe yönelik pişmanlıklarının kefareti iç dünyasındaki mutsuzluk ile ödemesi ve *Beyaz Gemi*'de anlatıcı çocuk karakterin geyiğin öldürülmesi ile içselleştirdiği inanç sisteminin yıkılması bu kopuşların örnekleridir. Bunlara ek olarak eserlerde dikkat çeken bir diğer unsur da Jan Assmann'ın

belirtmiş olduğu kültürel hafızanın aktarım mekanizmalarının eserlerde etkin bir biçimde bulunuyor oluşudur. Bir bozkır bilgesi olarak Kazangap ve kültürel öğelere saygı duyan Yedigey, eski bir efsaneyi anlatıcı çocuğa aktaran Mümin ve yaptığı hatalar ile yüzleşirken eskiyi ve eskiye ait olan kültürü yâd eden Tanabay hem bu aktarım mekanizmasına birer örnek oluşturur hem de karşılaştıkları zorluklar ile bu mekanizmaların önüne nasıl ket vurulduğunu okura yansıtmıştır. Ayrıca bu karakterlerin kültürlerini kimlik haline getirmeleri bakımından da kültürel kimliğin bir toplumda aidiyet ve süreklilik açısından temel unsur olduğu sonucuna varılmıştır.

Jan Assmann'a ek olarak Pierre Nora'nın 'hafıza mekânları' kavramı bağlamında ele alındığında ise bu üç eser hafızanın kasıtlı olarak işlendiği ve korunmaya çalışıldığının örnekleridir. Bir başka ifadeyle kendiliğinden olarak gelişen hafızanın artık ortadan kalkmış olduğu sonucuna varılmaktadır. Yedigey, Tanabay ve anlatıcı çocuk karakter normal birer karakter olmanın ötesinde birer arşiv görevi üstlenmektedir. Toplumsal belleğin edebi birer arşivi hâline gelen bu karakterler artık birer kültür koruyucusudur.

Sonuç olarak Cengiz Aytmatov'un eserleri her ne kadar Sovyetler Birliği döneminde kaleme alınmış ve bu dönemlerde geçiyor olsalar da adeta Post-Sovyet döneminde -kendi kültürü çeşitli uygulamalar neticesinde tahrip edilmiş- uluslar için kültürel belleğin yeniden inşası konusunda birer rehber olması için kaleme alınmış gibi görünmektedir. Aytmatov'un eserleri kültürel hafızanın ve kültür kodlarının baskıcı politikalar ve oluşturulan suni kültürler aracılığıyla başlarda düşünüldüğü gibi kolayca ortadan kaldırılamayacağına dair birer emsal niteliği taşımaktadır. Bir başka ifadeyle Aytmatov'un eserleri kültürel anlatıların çoğunun susturulduğu ve ortadan kaldırılmaya çalışıldığı bir dönemde anımsatıcı bir direnç mekanizması olarak ortaya çıkmıştır.

Kaynakça

- Aksakal, H. (2009, Ocak 01). Stalin ve İkinci Dünya Savaşı Bağlamında Milliyetler Politikası. *Karadeniz Araştırmaları*, 21(21), s. 23-30. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/karadearas/issue/10075/124224> adresinden alındı
- Alexander, J. C. (2004). Toward a Theory of Cultural Trauma. *Cultural Trauma and Collective Identity* (s. 1-20). içinde Berkeley: University of California Press. doi:<https://doi.org/10.1525/9780520936768-002>
- Assmann, J., & Czaplicka, J. (1995). Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique*(65), s. 125-133. doi:<https://doi.org/10.2307/488538>
- Aytmatov, C. (2017). *Elveda Gülsarı* (29. b.). (R. Özdek, Çev.) İstanbul: Ötüken Neşriyat A. Ş.
- Aytmatov, C. (2019). *Beyaz Gemi* (72. b.). (R. Özdek, Çev.) İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş.
- Aytmatov, C. (2019). *Gün Olur Asra Bedel* (62. b.). (R. Özdek, Çev.) İstanbul, Beyoğlu, Türkiye: Ötüken Neşriyat A.Ş.
- Çift, P., & Taşağıl, A. (2022). *İslamiyet Öncesi Türkler* (1. b.). (S. Ergüzel, Dü.) İstanbul: YEDİTEPE YAYINEVİ.
- Diffen. (2024, Mayıs 3). *World War I vs World War II*. Haziran 28, 2025 tarihinde Diffen: https://www.diffen.com/difference/World_War_I_vs_World_War_II adresinden alındı
- Ender, K. N., & Demirel, Ş. (2025, Mart 18). Orta Asya Şamanizminde Evrenin Tezahürü. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(67), s. 231-243. doi:<https://doi.org/10.53568/yyusbed.1597330>
- Hamburger, A. (2021). Social Trauma: A Bridging Concept. A. Hamburger, C. Hancheva, & V. D. Volkan (Dü) içinde, *Social Trauma - An Interdisciplinary Textbook* (s. 3-15). Cham: Springer Nature Switzerland AG. doi: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-47817-9>
- Kaçmaz, C. (2018). Cengiz Aytmatov'un Romanlarında Mankurtlaşma. C. Kaçmaz, H. Bahar, & S. Kayhan (Dü) içinde, *Suların Sırrını Ödünçleyen Adam Cengiz Aytmatov'a Armağan* (s. 145-156). Konya, Türkiye: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. https://www.academia.edu/40298694/Sularin_Sirrini_Oduncleyen_Adam_Cengiz_Aytmatova_Armagan adresinden alındı
- Karataş, Ö. (2021, Mart 31). Rus Raporlarında Türkistan İsyanı (1916-1917). *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 10(1), s. 63-82. doi:10.26650/jes.2021.003

Korkmaz, R. (2016). *Aytmatov Anlatılarında Ötekileşme Sorunu ve Dönüş İzlekleri* (4. b.). İstanbul: Kesit Yayınları.

Nora, P. (1989, April 01). Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. *Representations*, 26, s. 7-24. doi:<https://doi.org/10.2307/2928520>

Nora, P. (2022). *Hafıza Mekânları* (2. b.). (M. E. Özcan, Çev.) Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Ögel, B. (2010). *Türk Mitolojisi* (5. b., Cilt 1.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Şahin, E. (2023, Aralık 28). SOVYETLER BİRLİĞİ DÖNEMİNDE ORTA ASYA'DA RUS ETKİSİ. *Akademik Düşünce Dergisi*(8), s. 29-45. doi:10.53507/akademikdusunce.1392168

Şener, A. (2023, Aralık 31). KİMLİK VE KİMLİKSİZLEŞTİRME SORUNSAĞI OLARAK KIRGIZ EDEBİYATINDA DİN. *Gazi Türkiyat*(33), s. 81-102. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gaziturkiyat/issue/82007/1358839> adresinden alındı

Türk Dil Kurumu. (tarih yok). *Mankurt*. Haziran 29, 2025 tarihinde Türk Dil Kurumu Sözlük: <https://sozluk.gov.tr/> adresinden alındı

Uslu, B. (2017). *Türk Mitolojisi*. İstanbul: Kamer Yayınları.